
811.163.41'374
811.161.1'374
811.163.41'276.6:339
811.161.1'276.6:339
<https://doi.org/10.18485/msc.2018.47.1.ch27>

Јелена Р. БАЈОВИЋ*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет у Косовској Митровици

Оригинални научни рад
Примљен: 30. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ИСТОРИЈСКИ РЕЧНИЦИ СРПСКОГ И РУСКОГ ЈЕЗИКА (ПОРЕДБЕНА АНАЛИЗА НА МАТЕРИЈАЛУ РЈЕЧНИКА ЈАЗУ И СЛОВАРЈА РУССКОГО ЯЗЫКА XI–XVII ВВ.)

У раду се анализира начин лексикографске обраде речничких одредница у два историјска речника – *Рјечнику хрватског или српског језика* Југославенске академије знаности и умјетности, који је у Загребу излазио од 1881. до 1976. године, и *Словаря русского языка XI–XVII вв.*, који од 1975. године излази у Москви и доведен је до 30. тома – слова У. Анализа је спроведена на материјалу трговинско-економске лексике, заступљене у наведеним речницима, са посебним освртом на илустрованост одредница. Циљ рада је да утврди специфичност обраде код сваког од двају речника, да представи метод њихове упоредне анализе, као и да укаже на могућност посебних двојезичких тематских истраживања српске и руске лексике.

Кључне речи: историјски речник, Рјечник ЈАЗУ, Сл. РЯ XI–XVII вв., трговинско-економска лексика, трговци напицима.

0. Историјски речници представљају значајан сегмент очувања културне баштине, приказују лексички фонд различитих раздобља и прате целокупан културно-историјски развој једног народа. Управо таква су два речника која су предмет анализе у овом раду.

1.1. Рјечник хрватског или српског језика Југославенске академије знаности и умјетности сматра се најмонументалнијим лексикографским делом на нашем говорном простору и првенствено историјским речником. У Загребу је излазио од 1881. до 1976. када је објављена последња, 97. свеска. У књигама енциклопедијског формата то су 23 тома. Речником је обухваћено око 250.000 речи, мада се наводи и податак да он садржи 400.000 лексикографских јединица (Малић 1980–1981: 123). Заснован је на лексикографским принципима друге половине XIX века. У основу је легао Вуков новошто-

*j.bajovic@yahoo.com

кавски источнохерцеговачки дијалекат српског језика, а замисао је првобитно осмислио први уредник Ђуро Даничић. Речник је имао шест уредника, између осталог, тридесет година га је уређивао чувени лингвиста Томислав Маретић, велики познавалац и присталица Вукове језичке концепције.

Речнички чланак садржи све постојеће податке о речима: потврду у другим речницима, етимологију, везу са другим језицима, гласовне промене, парадигматику и синтагматику, а наведени су акценти у глаголским облицима, вокативу и генитиву множине именица, и то из прозодијских разлога, карактеристичних за језик који се лексикографски описује. Након одреднице се даје граматичка ознака, затим значење речи; у првим томовима семантизација је описна и садржи латински еквивалент, касније су више коришћени синоними и једноставније дефиниције. Стиче се утисак да су први томови богатији, а каснији прегледнији и једноставнији за коришћење.

Наводе се бројне потврде топонима са говорног подручја просторно обухваћеног речником. Пример не садржи увек годину издања, те читалац без обраћања списку извора не може бити сигуран коме периоду он припада. Даје се шири контекст из којег може бити јасно значење. Приметна је богата заступљеност примера из фолклорног језика које је Даничић преко Вукових издања уврстио у речник. То је и највећа збирка наше старије књижевности.

Фразеологија у периоду настанка првих томова Рјечника није била довољно развијена наука, те се фразеолошке јединице дају према потреби и немају своје одређено место. Каснији уређивачи због лексикографског поступка нису могли да промене изглед самог чланка.

У науци је познато да се замерало на обимности првих свесака и коришћењу целокупног исписаног материјала, великом броју примера истог значења из исте грађе, и да су каснији уређивачи модификовали грађу и редуковали број примера.

Како наводи Д. Малић, након десетогодишње паузе током II светског рата, у изворе су укључени неки терминолошки и дијалектолошки речници, етнографски описи, документи правног карактера, нотарске књиге, збирке народних умотворина, описи народног живота и обичаја, проширени су ономастички подаци (Малић 1980–1981: 133).

1.2. Речник руског језика XI–XVII века сматра се сведоком многовековног развоја руске цивилизације, богате традиције писмености и културе народа, права је ризница лексичког блага. Приказује живот народа у прошлости, у себи садржи како званичне формулације тако и изражавање обичног човека. Иако није излазио преко сто година као Рјечник ЈАЗУ, има богату историју која траје безмало 92 године.

Савременом читаоцу делује импозантно списак совјетских лингвиста XX века, који су били укључени у рад на њему (Богатова 2002: 12). Речник је базиран на *Картотеци староруског језика – Картотека древнорусског језика* (КДРС), коју су 1925. основали академици А. И. Собољевски и М. Н. Сперански. Првобитна замисао је било стварање картотеке контекста са културно-историјским подацима у опису реалија и појмова, као наставак речника Срезњевског, тачније „Материјала за речник староруског језика према

споменицима писмености” (Астахина 2002: 16). Почиње мукотрпан дугогодишњи рад на исписивању картица, који је од самог почетка протумачен као национални задатак, а у њега је био укључен и С. П. Обнорски, а 30-их година му се придружује и Б. А. Ларин. Управо ће он водити Сектор коме је припадала картотека дуги низ тешких година – са једне стране долази II светски рат, а са друге – замисао речника се хронолошки више пута мења и поново осмишљава. Крајем 40-их година у томе учествују и В. В. Виноградов и Ф. П. Филин, а на место главног уредника долази С. Г. Бархударов. У рад на речнику се укључује и А. П. Јевгењева. Године 1951. излази радна верзија првог тома речника од XI века, овог пута, до 1700. Са сугестијама и критикама наступили су В. В. Виноградов, П. Ј. Черних, С. И. Ожегов, читава плејада врних совјетских лингвиста.

Међутим, Президијум АН СССР 1952. доноси одлуку о приоритету стварања речника савременог језика и рад на речнику се одлаже. Исте године је Картотека премештена из Лењинграда у Москву, у Сектор историје руског језика и дијалектологије Института за лингвистику под руководством Р.И. Аванесова. У међувремену археолог Арциховски 1951. године открива прве записе на брезовој кори XI–XV века, један од најзначајнијих типова староруских споменика живог говора, издају се још неки споменици који ће чинити суштину речника. У исписивању картица учествују најеминентнији лингвисти, теоретичари књижевности, историчари и археолози. Рад се интензивира 60-их и почетком 70-их година, да би 1972. године било коначно одређено који ће период речник обухватити, као и приближни обим речника – 35–40 ауторских табака годишње. Године 1975. излазе прва два тома и Списак извора, као посебно издање. Главни уредник остаје С. Г. Бархударов, касније га наслеђује Г. А. Богатова, потом В. Б. Криско. До сада је изашло 30 томова, а КДРС броји око 2 милиона исписаних картица и сматра се најпотпунијом словенском картотеком.

Речнички чланак изузетно је прегледан, фонт је адекватно одабран и за данашњег читаоца. Одредница је штампана масним словима и наведена верзалом, у загради се налазе варијанте графије. За хомониме уз одредницу стоји број у експоненту. Даље се прецизира којој врсти речи лексичка јединица припада, за именице се наводи род. Семантика се даје курзивом или упућивањем на основну реч, а иза ретких непотврђених значења у загради стоји знак питања. У одређеним случајевима након семантичке ознаке наводи се и паралела, за старије примере најчешће из грчког језика. Фразеологизми су спационирани и крајње прегледни, и они представљају посебну вредност историјског речника. Након сваког примера наводи се година или евентуално век, осим за летописе, где се година о којој се у летопису говори даје у угластој загради испред текста.

Припрема за издавање речника је трајала деценијама, али се и визуелно дошло до најбољег решења за речник датог типа.

2. Карактер и специфичности речника које упоређујемо у овом раду показућемо на примеру лексичко-семантичке области ’трговинско-економски појмови’. Ту област смо обрађивали у ширем контексту, а за дато ис-

траживање је издвојена лексичко-семантичка група којом се називају трговци пићима, као једна од ретких у којима српски материјал може да парира изузетно богатом и разноврсном руском материјалу (сматрамо да је то због укључивања трговаца алкохолним напицима који показују афинитете нашег народа и лексичко богатство које га прати), као и место њихове продаје, дистрибуције. Нисмо обухватили лексику којом се називају произвођачи вина и других пића, него само лица која их продају.

2.1. Према потврдама из Рјечника ЈАЗУ, српска лексика посвећена трговини напицима садржи многобројне позајмљенице из читавог низа језика. Најранији фиксирани назив крчме је *toverna* из лат. *taberna* 'дашчара, радионица, крчма':

Ki kole redovnik grede v tovernu, za vs'(a)ko vlezenje imej platiti 10 sō(ldini) – пример краја XIV века. (*Bilješka u hrv. misalu iz Omišlja*, 1387) Šurmin hrv. spom. 94.

Речнички чланак је илустрован бројним примерима, неколико их је и из XV века.

Од XVI века се користе и облици *tovijerna* (карактеристичан за Дубровник) и *tovjerna*, а у каснијем периоду и *tovirna*.

Општесловенска лексема *krčma* (уп. старосл. *кръчьма*, рус. *корчма*, чешк. *krčma*, полск. *karczma*) у споменицима писмености се први пут среће у XIII в. Ова реч је током многовековног развоја сачувала стабилност у својим основним семантичким контурама, али је у најранијој епоси коришћена у значењу 'вино или други напиток, који изазива опијање'. Од XVI в. *krčma* је фиксирана као пивница у којој се првенствено продају алкохолни напици:

U varoš na krčmu. Mon. croat. 242. (1543)

Облик *vinica* 'пивница, подрум, клет' посведочен је већ у Хрисовуљи цара Душана XIV в.

Још једна позајмљеница је из XV в. *konoba* 'пивница, вински подрум' из лат. *canaba* у истом значењу:

U Senju pjevaju ljudi iza glasa ne samo po 'konobama', nego i po ulicama u po podne. Stat. kast. (1490) 185.

У српским земљама је турска сложеница *тејхане* (*теј* – вино и *хане* – кућа, буквално 'винска кућа') у значењу 'крчма' дала назив пивницама *теhana* (*теана*, *тејана*, *тејhana*), фиксираним у Вуковом речнику средином XIX в.:

U kakvoj krčmi aliti mejani blaguje i vino pije. A. Kačić korab. 240.

Аутори Рјечника ЈАЗУ у одредници под а) наводе општа значења, а под б) са којим се придевима као епитетима у народним песмама слаже дата лексема: *бијел*, *нов*, *пјан*. Следе примери: бијела механа, нова механа, пију л' вино у пјаној механи?

Речник садржи лексику којом се означавају називи занимања изведени од горенаведених именица: *tovernar* (*tovjernar*), *konobar* (у материјалима од XV в.), *krčmar* од XVI в., а у XIX в. забележени су *mehandžija* и *birt* из нем. *wirth* 'крчмар, крчма'. Облик *birtija* од истог корена се, према речнику, користи од XVIII века.

Лексемом *pivar* се означава онај ко се бавио продајом пива, док се лексема *pivnica*, фиксирана од XVI в., у Рјечнику ЈАЗУ карактерише као 'место, где се вино продаје'.

У XIX в. се појављује облик *pivana*, уз истицање да се користи у Лици, затим лексема *pivarna*, посведочена у само једном примеру, и *pivara*.

Лексема *rozoldžija* означава онога који се бавио трговином ликера розолија (прецизира се да је забележено само у Вуковом речнику), а лексемама *žganjar* и *rakidžija* означени су они који су национални алкохолни напитак ракија пекли и евентуално продавали у специјалним просторијама, које су носиле назив *rakidžijnica* (*rakidžinica*), а постојале су углавном у Србији и Црној Гори.

Лексемом *buzadžija* 'који продаје бузу (напитак од жита и воде)' из тур. *buzagu* са истим значењем, означен је онај ко се бавио продајом безалкохолне бозе.

Списи XVII в. бележе лексеме којима се означавају трговци водом: само у једном речнику се помиње *vodoprodaja*, а облик *sakar* из тур. *saka* 'буре' претрпео је измене и у XIX в. посведочен је као *saka* и *sakadžija*.

Анализирајући речничке одреднице, долазимо до закључка да се децидно разликују берач грожђа, виноградар, и онај ко вино продаје. Дакле, вино су правили *vinogradar* и *vinodjelac*, а продавали *vinar* и *vinoprodavac*, с напоменом да се последња реч сматра позајмљеницом из руског језика. Сви примери су каснији, а забележени су не раније од средине XVIII в., као и места трговине вином: *vinara*, *vinarnica* и *vinoprodajnica*. Последњи облик забележен је само код једног писца XVIII в.

Да је лексема *винодјелац* имала значење лица које прави вино, а не лица које га продаје, види се не само по наслову двотомног дела Прокопија Болића него и по следећим цитатима из њега: „Винодѣлцы [...] увели су у вѣнограде различны' струка чокоће, и зато ово као струке држе, што га овимъ истымъ начиномъ запаћаю, и содржаваю” (Болић 1816 I: 32); „[...] ерѣ се само на оваковомъ знаню непромѣнлива правила осниваю, по којима се вѣнодѣлацъ у правлѣнню вообщѣ вѣна [...] управляти и владати мора; [...]” (Болић 1816 II: 8). Овим другим примером, али екавизираним, у Рјечнику ЈАЗУ илуструје се именица *vinodjelac* у значењу 'vinogradar' (XX/86, 906), а именицом *vinogradar* у примерима се означава најмљени радник који ради у винограду.

Што се тиче речи *podrumar*, Рјечник ЈАЗУ не наводи као илустрацију пример из дела *Искусни подрумар* Захарије Орфелина, али наводи Вукову пословицу: Кувар и подрумар увијек се добро разумијевају (по манастирима). Иначе се лексема семантизује као 'pivničar' (X/44, 319).

2.2. Споменици писмености сведоче да је на староруском тржишту била значајна трговина трију напитака: вина, пива и кваса.

Као произвођаче или трговаче вином Речник XI–XVII века и КДРС фиксирају лексеме *винарь*, *винокуръ*, *винопродавецъ*, *винщикъ* (*виншиикъ*), *винникъ* и *погребщикъ*:

(1581): Дияки опришныи... заповѣдали виншикомъ не торговати, да и сторожно уставили, на великомъ мосту рѣшотки; а пониаютъ виншика с виномъ; или пьяного челоуѣка, и [о]ни велютъ бити кнутомъ. Новг. II лет., 105.

Куплено въ рядѣхъ припасовъ... у погребщика у Ивана Васильева сына Харка (вина) ренского 15 ведрь. Заб. Мат. I, 102. 1691 г.

Трговина вином остваривала се у крчмама под називом *винопродалище* и *погребъ*:

Винопродалище, οἶνοπωλίον... *vinaria taberna*. Лекс. трыз., 47 об. 1704 г.

А торговые люди, которые сидятъ за краснымъ питьемъ въ погребахъ... сказали, что они на продажу себѣ вино церковное бочками купятъ по 18 и по 20 рублевъ бочку. ДАИ VI, 96. 1674 г.

Омања радња, обично смештена у полуподрумском простору, где се продавало и конзумирало вино, означена је лексемом *погребшишко*, а место за тајно пушење и продају вина – лексемом *куреха*.

Према материјалима садржаним у КДРС, лексемама *квасоваръ*, *квасопаръ* и *квасовой* означавају су они који су обично припремали квас, а лексемом *квасникъ* – трговац готовим производом. *Вересовикъ* је продавао квас од вреса, а *кислошникъ* (*кислышникъ*) – освежавајући напиток од ражаног и јечменог слада и пшеничног брашна.

Трговина квасом одвијала се у дућану под називом *квасница* или *квасня*.

За означавање учесника у припреми алкохолних пића коришћене су лексеме *хмелевикъ* (*хмелевникъ*, *хмелевицикъ*) и *пивоваръ*, док је благо домаће пиво кувао *браговаръ*. Псковски обласни речник са историјским подацима бележи лексему *бражникъ* 'онај, који прави брагу, алкохолни напиток' (ПОР 1973: 141). Специјална места за трговину пивом нису посведочена, претпоставља се да је продавано у крчмама, где се осим пића могла наћи и храна. Најстарије такво место означено је лексемом *корчемница* (*кръчьмьница*, *кръчьмьница*):

Ты же въ крѣчьмьницу часто вълазиши (εις τή κρηλητα). Патерик Син., 319. XI – XII вв.

Наведени пример је из XI–XII в., са грчким еквивалентом.

У Речнику Срезњевског налазимо назив *кръчьмьный храмъ* (Срезњевски 1989: 1397).

Од XIV в. употребљава се облик *корчма* (*корчма*, *корьчма*), а у XVII в. је евидентирана *корчемня*. Крчма се такође могла означити синтагмом *кружечный дворъ*.

Многобројни су примери са пивницом под називом *кабакъ*:

Да на большомъ дворѣ изба... кабатцкая, а в ней держитъ кабакъ осадная голова да цѣловальникъ, продаютъ вино и пиво, и медъ, а доходъ съ того кабака собираютъ на государя. Заб. Дом. быт. I, 440. 1571 г.

Ако се дешавала трговина одређеним напитком, за означавање дућанчића коришћене су лексеме *кабакъ бражній, квасной, пивной* итд.

Пивница у којој су продавани алкохолна пића широким а малим црпаљкама називала се *изба сковородочная*.

Власници и запослени у наведеним радњама били су *корчемникъ* (*крърчъмникъ, крѣчъмникъ*), *корчмаръ, харчевникъ* и *кабатчикъ*:

А у кого... на торгу въ кабацкъхъ питье или корчму и питуховъ вымешъ, и ты бѣ на тѣхъ кабатчикъхъ доправлявалъ заповѣди по два рубли. ААЭ I, 307. 1564 г.

3. Анализирани материјал из историјских речника српског и руског језика показао је да се трговинска лексика двају језика формира од исконских словенских облика, али укључује и значајан број позајмљеница, које одражавају контакте са суседима и партнерима у трговини. Неки облици су фреквентни, неке језичко осећање није прихватило.

За српску трговинску лексику, као што је наведено, карактеристичне су не само турске већ и латинске, грчке, немачке и италијанске позајмљенице. У руском језику налазимо позајмљенице из грчког, пољског и турско-татарских језика.

Иако се оба наведена речника базирају на историјском материјалу, Рјечник ЈАЗУ је превасходно лингвистичко-филолошки с елементима етимолошког речника, док је Речник руског језика XI–XVII века намењен ширем кругу читалаца и стручњацима за друге, не само филолошке, дисциплине. А лингвистичку обраду има Речник староруског језика XI–XIV века који се издаје такође у Институту руског језика РАН, по принципу – свака реч у свакој потврди.

ЛИТЕРАТУРА

- Астахина 2002:** Л. Ю. Астахина, Картотека ДРС как источник по истории русского языка и культуры, у: *Востонославнская историческая лексикография на современном этапе*, Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН.
- Богатова 2002:** Г. А. Богатова, Слово об осенней сессии по проблемам восточнославнской лексикографии, у: *Востонославнская историческая лексикография на современном этапе*, Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН.
- Болић 1816 I:** *Совершенъ вѣнодѣлацъ, или наставленіе о Вѣнодѣлію, правленю вѣна и оцта, и пециву ракіе*. Списано Прокопѣмъ Болићемъ. Часть прва, у Будиму.
- Болић 1816 II:** *Совершенъ вѣнодѣлацъ, или наставленіе о Вѣнодѣлію, правленю вѣна и оцта, и пециву ракіе*. Списано Прокопѣмъ Болићемъ. Часть друга, у Будиму.
- Малић 1981:** Dragica Malić, Akademijin Rječnik i njegove dopune, *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, 1981, 121–139.

Срезњевски 1989: И. И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка* (репринтное издание), т. III, ч. 2, Москва: Книга.

ПОР 1973: *Псковский областной словарь с историческими данными*, вып. 2, Ленинград: ЛГУ.

Е. Р. Бајовић

ИСТОРИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ СЕРБСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ
(СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НА МАТЕРИАЛЕ *РЈЕЧНИКА ЈАЗУ* И
СЛОВАРЯ РУССКОГО ЯЗЫКА XI–XVII ВВ.)

Резюме

В работе рассматривается способ лексикографической обработки словарной статьи в двух исторических словарях – *Рјечнику хрватског или српског језика* Југославенске академије знаности и умјетности, который в Загребе выходил с 1881 по 1976 гг., и *Словаря русского языка XI–XVII вв.*, который с 1975 г. выходит в Москве и доведен до 30 тома – буквы У.

Анализ проведен на материале торгово-экономической лексики, зафиксированной в приведенных словарях. Особое внимание в работе уделяется вопросам подачи иллюстративного материала в словарной статье.

Целью работы является определение специфики обработки в обоих словарях, представление метода их сопоставительного анализа и показ возможности особых двуязычных тематических исследований сербского и русского лексического потенциала.

Ключевые слова: исторический словарь, *Рјечник ЈАЗУ*, Сл. РЯ XI–XVII вв., торгово-экономическая лексика, торговцы напитками.